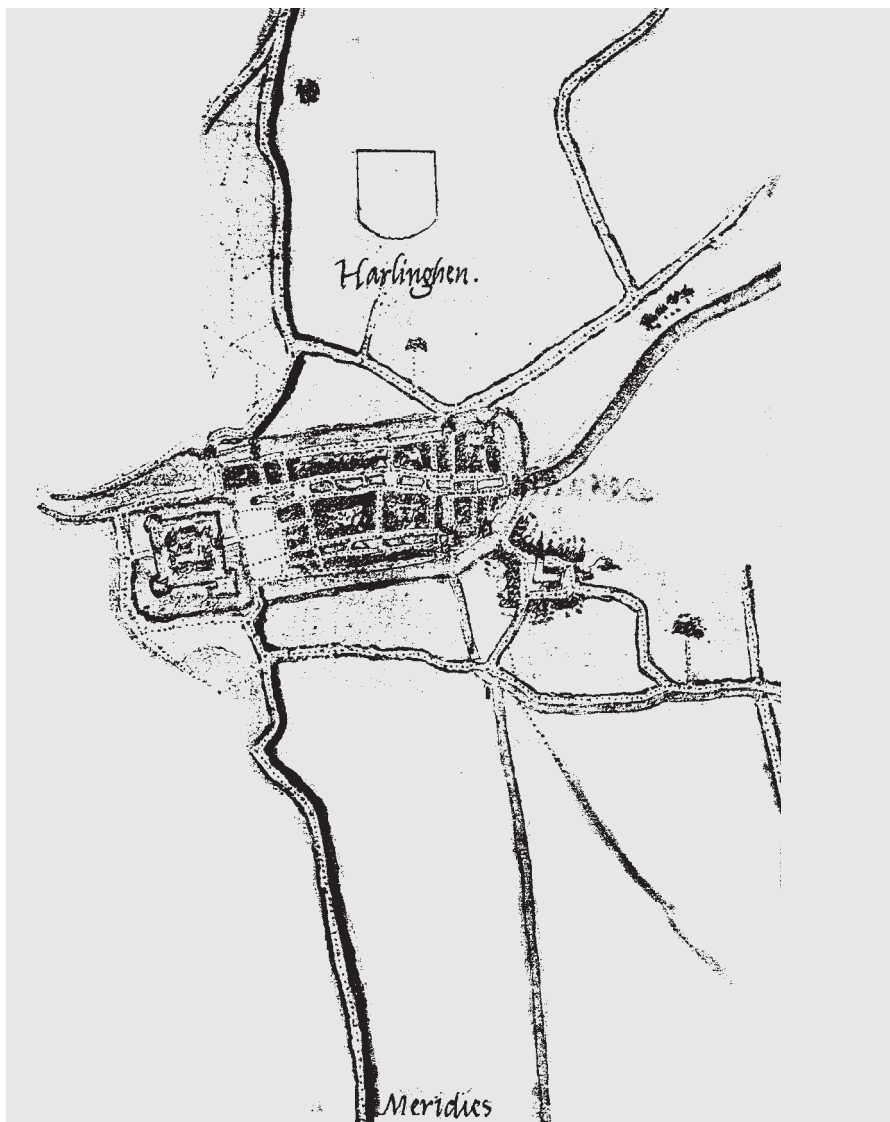

Kustverdediging in de zestiende eeuw

Een ooggetuigeverslag uit 1561

Meindert Schroor

Nederland kent nog slechts weinig echte zeesteden. Plaatsen die op een vooruitgeschoven, dikwijls hachelijke plek aan zee liggen en hun charme niet alleen aan hun oude havens, pakhuizen en gevels, maar evenzeer aan hun ligging ontleen. Locaties die voor een belangrijk deel het resultaat zijn van een langdurige, vaak vergeefs gevochten strijd met de zee: Vlissingen en Harlingen. De nieuwe waterstaatkundige en visuele barrières ten noorden van Harlingen - Noorderpier en Industriehaven - doen oudere stadsbewoners nostalgisch terugdenken aan lange zomeravonden op de Oude Ringmuur bij de Koemen en vaak de soms letterlijk overslaande golven van een zee vergeten, die hier tot aan de drempel van de stad reikte. Met de gevolgen van de lange golfslag, versterkt door noordwestenwinden, kreeg de havenstad vooral in de eerste helft van de zestiende eeuw te maken; een verslag.

De uit circa 1562 daterende netkaart van Jacob van Deventer toont de sporen van recente landverliezen rond Harlingen

Dikesherne

Een blik op de topografische kaart van Harlingen en omgeving maakt duidelijk dat in dit gebied veel land verloren moet zijn gegaan. Zowel ten noorden als ten zuiden van de stad wordt de verkaveling als een taartpunt afgesneden door de zeedijk. Vooral tussen Roptazijl en Harlingen werd gedurende de late middeleeuwen veel land buitengedijkt en prijsgegeven aan de Zuiderzee. Veel verdwenen land hier moet tot het ten noord-noordwesten van Almenum gelegen dorp Dikesherne hebben behoord. Deze nederzetting komt voor op een parochielijst uit circa 1260. Bekend is het mythisch getinte verhaal van de strijd tussen Douwe van Harns, die een stins te Dikesherne zou hebben gehad en Edo van Gerbranda en Sicko van Gratinga, beide laatsten behorende tot hoofddelingengeslachten die wij later op het grondgebied van Almenum tegenkomen. Het teloorgegangene land lag in de zestiende eeuw onder de dorpen Wijnaldum en Almenum. Zoals bekend ontstond Harlingen op het grondgebied van het laatstgenoemde kerkdorp. Onderzoekingen uit de jaren vijftig hebben aangetoond dat ten zuiden van de Swingmaleane een estuarium (trechtermond) lag, dat de uitwatering vormde van de Ried. In dit Riedbekken werd de bestaande kwelder weggeërodeerd, maar vanaf de dertiende eeuw vervolgens geleidelijk aan opgevuld. De erosie van de oorspronkelijke kwelder was zo krachtig dat het gebied zich nog steeds als een laagte aftekent, waarin terpen nagenoeg ontbreken. Uit meer en minder betrouwbare kronieken overheerst de indruk dat de erosie langs dit deel van de Friese kust vanaf de late twaalfde eeuw gaandeweg de overhand kreeg. Ten noorden van Roptazijl hield de vermoedelijk twaalfde eeuwse dijk stand, ondanks overstromingen die in 1234 leidden tot het landinwaarts verplaatsen van het Klooster Lidlum. Wel verdween hier het kweldervoorland, doch verder oostwaarts vond aangroei en opwas plaats in het Middellzee-estuarium. Dit nieuwe land werd in 1398 'wtlandt het Bildt' genoemd.

Stellen

Hoewel uit het gebied tussen Roptazijl en Harlingen geen rechtstreekse dijk-doorbraken bekend zijn, blijkt daarentegen uit de oriëntering van de verkaveling en de afsnijding van de Hoarnestreek of Alddyk bij Alddykstertille, pal ten noorden van de Harlinger Industriehaven, dat juist hier land is buitenge-dijkt. Dat was vooral het geval ten zuiden van Alddykstertille ter plekke van het inmiddels verdwenen Gerbrandastate. Op de Van Deventerkaart uit circa 1562 is duidelijk een loze dijkarm zichtbaar die bij deze state in zee steekt. Bekend is de ontboezeming van de Almenumer hoofdeling Douwe Gerbranda uit circa 1535. Sprekend over zijn jeugd (circa 1485-1490) merkte hij op dat zekere weilanden van zijn ouders zo ver ten westen van Harlingen lagen dat men daags amper twee wagens met hooi thuis kon krijgen, vanwege de lengte van de weg. Op een steenworp afstand ten zuiden van Gerbrandastate lagen de 'pleatsen' Scheltema en Hobma, ter plekke van het kantoor van Frisian Shipyard/Welgelegen. In de floreen-stemkohieren van omstreeks 1700 worden deze plaatsen reeds veelzeggend stellen genoemd. Ze waren hun meeste land, westwaarts gelegen, al in de eerste helft van de zestiende eeuw door afslag en het buitendijken kwijtgeraakt. Buitendijks land of land 'vp die werp' (kwelder), zoals in Oostergo of Het Bildt veel voorkwam en -komt zullen we in 1542 in deze omgeving dan ook tevergeefs zoeken. Het buitendijken hield doorgaans in dat men een inligger of nieuwe dijk iets landinwaarts van de oude dijk opwierp. De oude dijk en het land tussen beide dijken werd daarmee in feite opgegeven en kwam - mede omdat de oude dijk veelal was aangetast - voor de vloed te liggen.

Sassise kiste

De aanwezigheid (sedert 1500) van een door het Saksisch bestuur gebouwd blokhuis, ten zuiden van de havenmond leidde tot meer en continue inspanning om de dijken en havenhoofden in en rond Harlingen 'te houden'. Geregeld bevatten de rentmeestersrekeningen uitgaven voor de reparatie van de havenhoofden en de dijken in de nabijheid van het blokhuis. Daartoe werden o.a. zogeheten duikelhoofden of houten kistdammen aangelegd; met riet en (Vilvoordse) stenen gevulde houten dammen, die zowel haaks op als parallel aan de kust werden geslagen.

A L M E N U M.

1640.

Plaatsen. Eygenaars.

N^o.

1 Jacob Tjebbes Popta.

2 Gerryt en Klaas Dirks.

Gerbranda

3 Jacob Pyters.

Scheltema

4 Dr. Albertus Loo cum foc.

Hopma

5 De Overfte Liaukema en Æbinga.

Gratinga

Stemkohier van Almenum 1640, met onder meer de plaatsen Gerbranda, Scheltema, Hopma en Gratinga

Dergelijke strekdammen moesten geulvorming langs de dijkvoet voorkomen en dienden tevens ter bevordering van het aanslibben van voorland. Bij de aanleg van de zeewerken werd regelmatig een beroep gedaan op expertise uit Zeeland, omdat - als gevolg van de grote getijverschillen - men juist daar al eeuwen ervaring had met het geleiden van krachtige zeestromen in de nabijheid van de kusten. Op 13 september 1544 kreeg Simon van der Does 'exchijsmeester tot Harlingen, mits ontfangende 100 Caroli guldens' opdracht om ten noorden van Harlingen een kist 'tot vorder coste van den keyser te repareren ende onder met rijs te vollen, ende tselue rijs met Vilfordtsche stenen te laeten' (Recesboek Vijfdeelen, 68/69). Van der Does liet dit werk volgens het ontwerp van Cornelis Janz Yerseke uitvoeren. Eerder (april 1525) hadden twee Zeeuwse rijswerkers, Gelein Simons en Antheunis Pietersz op last van keizer Karel V de havenhoofden geïnspecteerd. Het Noorderhoofd bleek uit riet en wier te bestaan en van buiten te zijn beslagen met houten balken. Aan

de noordzijde ervan lagen zogeheten steenkisten en een duikeldam van hout. Het Zuiderhoofd bestond uit houten balken die van binnen waren gevuld met stenen, het geheel overdekt met planken. De waterstaatkundige weerwerken aan de zeezijde werden door de Harlingers veelzeggend de 'Sassise Kiste' genoemd. Het stadsbestuur stelde zich ten tijde van de Republiek dan ook op het standpunt dat het onderhoud van deze werken, de havenhoofden en de zijlen en verlaten in de Noorderhaven als zijnde voormalige 'Coninglycke Majesteits' werken, voor rekening van de Staten van Friesland als Filips' soevereine opvolgers kwamen.

Proces-verbaal

Uit de kaart van Van Deventer en uit het twintig jaar oudere Beneficiaalboek valt op te maken dat tussen 1530 en 1560 het nodige land moest worden prijsgegeven. Van het ruim acht pondemaat grote land van het Harlinger Kosterlees was ruim 3,5 pondemaat 'an die Zeedyck gedoluen'. Dit land lag bij Koudehuizen, een overlang

verdwenen buurschap, gelegen tussen de huidige Tsjerk Hiddesz sluizen en de vroegere Noorderpoort. Deze ondermeer in 1561 vermelde houten poort stond direct ten noorden van de huidige Prinsenbrug. Een van de grondbezitters en direct betrokkenen te Koudehuizen was Ariaen Michielsz.

Verlopen zeedijken

Een slecht gevulde kist doet het voorland geen profijt, 'want wat die vloet smyt off werpt inde selve kiste ofte daer over tselue neemt d'affganck (eb) van de zee ende water weder tot heur. Dan wat materie van de zee, tzij sant, schellen (schelpen) ende andersints die welcke wordt gebrocht ofte geworpen by de vloet ouer de geulde kisten, tselue blijft liggen tusschen den dijck ende die kiste'. Dat het voorland, de kwelder daarbij 'groetelick' wordt verhoogt is 'voer ieder oegen te zien'. Michielsz vervolgt en 'seijt mede wel te weeten ende warachtich te zijn dat de zeedijcken voer de welcke de stranden ende voerlanden verlopen ende affgespoelt zijn wel twintichmale sorgelicker ende periculoser zijn te houden tegens die cracht van de zeevloedende stroemen dan zijn de dijcken die voerlanden hebben. Ende dat vuyt redenen, want dijcken die gheen voerlanden en hebben daer streckt die dagelixe vloet aen den dijck'.

Sinte Brandaris kercke

Maar het landverlies was niet alleen aan de nalatigheid van de kustbewoners te wijten. Ook de natuur hielp een flinke hand mee, immers 'ten tijde van t voorscreuen arbitrament (bedoeld wordt het Groot Arbitrament van 1533, waarin stadhouder George Schenck van Toutenburgh de dijkplicht in Westergo regelde - red.), zoe plach to Herlingen ende daer omtrent die dagelixe vloet nijet hoeger te gaen dan omtrent drie voeten hoech'. In zijn jeugdijaren 'van dat hij vierthien Jaren olt is geweest tot zeven jaeren

Gedurende een lange reeks van jaren rond het midden van de zestiende eeuw was hij burgemeester en schepen van Harlingen. In 1561 werd Michielsz, 43 jaar oud, als getuige-deskundige opgeroepen, vermoedelijk met het oog op meningsverschillen tussen Vijfdeelen Binnen- en Buitendijksters over aard-

daer aen volgende (ca. 1532-1539), buyten de duynen (eilanden - red.) oestwaerts ende oeck westwaerts geseijlt te hebben ende (...) dyckwils (...) in ende deur de zeegaten omtrent Harlingen gelegen, ten westen doert t Marsdiep, t Vlye, Amelander Gat ende Scholballinck (Scholbalg), dan meest door t Vlye ende Marsdiep'. Dezelfde zeegaten zijn sinds die jaren evenwel gedurig groter, wijder en breder geworden. Ter plekke aldus Michielsz was een en ander goed zichtbaar, want 'een groet stuck duyn lants leggende op West van Sinte Brandaris kercke (op Terschelling, die in 1559 in zeer slechte staat verkeerde en in 1593 werd gesloopt - red.) aen t Vlye gat is gans verlopen ende wech gespuelte. Zijn mede de duynen vanden oestereijnde van Vlielandt verlopen ende wech gespuelte, doer macht van de zeewateren'. Ook nu nog is Rijkswaterstaat vrijwel continu bezig de oostpunt van Vlieland tegen afslag te behoeden. Michielsz beriep zich verder op het oordeel van de 'zeevaerende luyden ende boetsmannen' uit Harlingen en Terschelling, onder wie 'het gemeyne spraeck naem ende fame is, dat die voorseyde gaten zijn zedert dese laeste twintich jaeren grooter wijder ende dieper geworden dan zij plaegen te zijn'. Een combinatie van het wijder worden der zeegaten en stromen en de stormen, die 'daegelicx meer ende meer grasseren op de Impetranten dycken' was er oorzaak van 'dat die oeverlanden aende stranden der zelve dycken die met kisten nyet en zijn versien te nyete ghaen ende wech spuelen'.

rijs- en wierdijken. Het proces-verbaal van zijn verslag werd als ouder bewijsstuk opgenomen bij het proces dat in 1565 door het klooster Lidlum en Schelte van Liauckama aanhangig werd gemaakt voor het Hof van Friesland. Ook nu ging het om een geschil tussen Binnen- en Buitendijksters. Het proces-verbaal getuigt van de natuurlijke veranderingen die in korte tijd waren opgetreden en toont Michielsz als een man met een praktische kennis van de kustverdediging die ook heden nog niet zou misstaan. Om de sfeer van zijn betoog zoveel mogelijk intact te laten, hebben we de tekst naar de eigentijdse lezing (in een kader) overgenomen.

Harde hand

Michielsz raadgevingen werden in het daaropvolgende decennium, net als in de voorgaande jaren slecht opgevolgd. Een drietal overstromingen, de Allerheiligenvloed van november 1570, de watervloed van augustus 1573 en die van januari 1574, die volgens Viglius *tota Frisia nostra (excepta Bilda)* overstroomde, leidden tot het herstel met harde hand onder leiding van Caspar di Robles. In het gehele gebied van de Vijfdeelen Zeedijken moest toen 187 hectare land worden buitengedijkt of vergraven, waarvan 63 hectare in en rond Harlingen. Vanaf dat moment, ruim vier eeuwen geleden, kwam aan vierhonderd jaar landverlies een eind en werd de harde kustlijn getrokken, die ook nu nog de grens markeert tussen land en water. Momenteel wordt de laatste hand aan deze kustlijn gelegd, als sluitstuk in de aanpassing van de zeeweringen aan de landelijke Deltanorm. Aard en ligging van de zeestromen maakte het hier ter plekke evenwel (voorgoed?) onmogelijk om door middel van kist- en paalwerken land op de zee te heroveren. In meer dan een opzicht bleef Harlingen een vooruitgeschoven post aan de Friese kust, die de naam van zijn mogelijke voorganger (Dikesherne) ruimschoots eer aandoet.

Zijaanzicht van Terschelling vanuit de Noordzee. Een afbeelding uit Cornelis Anthonisz' *Die Caerte van die Oosterse See* uit 1588. Van links naar rechts ontwaren we de Sint Janstoren van Hoorn, de stins de Vijfpoort (Wijpoert), Midsland (Midlants), Stryp (Rijp) en Westerschelling (Brandarius)

